

УДК 347.736

 А.В. ВОЛОДІН, Інститут економіко-
правових досліджень НАН України

ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО БАНКРУТСТВО

Ключові слова: банкрутство, неспроможність, господарське законодавство, законодавство про банкрутство, суб'єкт господарської діяльності, історичний розвиток, етапи розвитку законодавства про банкрутство, запобігання банкрутству, кредитор, боржник, конкурс

Історичний досвід яскраво підтверджує, що докорінні зміни соціально-політичного ладу в державі об'єктивно тягнуть радикальні реформи у сфері правоохоронних органів, фінансової системи. Визначальним чинником успішної діяльності фінансово-господарської системи сьогодні виступає її правове забезпечення. Чинне законодавство, на жаль, не завжди відповідає об'єктивним потребам суспільного розвитку та потребує реформування. Це прямою мірою стосується законодавства про визнання суб'єктів господарської діяльності банкрутами. Тільки законодавство про банкрутство повинне визначати державний механізм визнання суб'єкта неплатоспроможним чи платоспроможним, його структуру, функції, призначення, мету, процедури всередині нього. І саме законом повинні регулюватися відносини між учасниками цього механізму та самою державою у особі уповноважених органів. У теорії господарського права та сучасному господарському законодавстві України проблема сутності та механізму визнання суб'єкта банкрутом важлива, не врегульована остаточно, що негативно впливає на судово-слідчу практику, а тому звернення до історії питання дозволить ефективніше вирішувати її у майбутньому.

Звернення до вітчизняних традицій правового регулювання банкрутства є необхідним у питанні дослідження сучасного законодавства. Адже сучасний етап розвитку

права – це не що інше, як новий виток розвитку того правового механізму, який закладався протягом останніх століть. В основі сучасного інституту банкрутства лежать поняття, закладені юристами ще з давнини. Зокрема, поняття «конкурс» для визначення відносин, пов'язаних з невиконанням боржником зобов'язань та подальшої конкуренції кредиторів, започатковане у дореволюційному праві. Цей термін походить від поняття «конкуренція», що передбачає одночасне пропорційне задоволення вимог кредиторів, на відміну від послідовного задоволення в рамках виконавчого провадження. Піонерами у питанні аналізу розвитку законодавства про банкрутство слід назвати таких видатних вчених минулого, як А.Х. Гольмстена, А.Д. Градовського, Є.О. Нефед'єва, К.П. Победоносцева, О.М. Трайніна, О.І. Улінського, Г.Ф. Шершеневича, які більш-менш детально торкалися питань забезпечення господарськими механізмами діяльності із запобігання банкрутству.

Значний інтерес до явища банкрутства з'явився наприкінці ХХ століття, і був обумовлений реформами у суспільному житті країни, ламкою старих адміністративно-командних методів управління, переходом до нових форм господарювання, появою підприємницької діяльності, а, відповідно, й перших невдалих спроб зайняття нею. У вітчизняній історіографії сучасності помітне місце посідають дисертаційні та монографічні праці: Р.Г. Афанас'єва, В.В. Вітрянського, В.В. Джуна, Н.Г. Коломієць, Б.М. Полякова, О.О. Степанова, М.В. Телюкіної, М.І. Титова, Б.В. Шуби. Проте сучасні автори досліджували стан розвитку законодавства про банкрутство за допомогою історичного методу не завжди комплексно, звертаючи свою увагу на окремі сторони проблеми в залежності від предмету їх власного наукового дослідження, без тісного зв'язку генезису правового інституту із політичними, економічними подіями в Україні, яка до кінця ХХ ст. була складовим елементом інших держав.

Саме тому метою даної роботи обрано дослідження сфери правового регулювання питань, пов'язаних із історичним генезисом вітчизняного законодавства про банкрутство.

Адже, з одного боку, з'являються нові відносини, що потребують правового врегулювання, з іншого – зникають застарілі і немає необхідності їх регулювати. Наведене повністю стосується сфери правового регулювання питань визнання суб'єктів банкрутами та запобігання цих фактів.

Норми українського дореволюційного законодавства про банкрутство були тісно пов'язані з нормами російського права у зв'язку із перебуванням нашої держави на той час у складі Російської імперії. А тому виникає об'єктивна необхідність вивчення та аналізу історії розвитку законодавства про банкрутство у зв'язці із історичними юридичними пам'ятками Росії.

Однією з перших пам'яток права, в якій можна зустріти намагання надати правову оцінку явищу неспроможності, є «Руська правда» Я. Мудрого 1016 р., в якій було встановлено право кредитора продати боржника у випадку неможливості погасити перед першим свій борг, а з отриманої суми кредитор повинен був частину коштів віддати князю (ст.ст.54,55 Троїцького списку) [1, с.128]. Ст.54 визначає причини нещасної неспроможності від пожежі, паводків, грабежу, ст.55 – навмисну неспроможність. Ці норми застосовувалися у випадках, коли боржник приховав від кредитора-іноземця свій борг. Всі спори повинні були бути розглянуті за допомогою вільних свідків. Позивач міг посилатися на показання холопа та взяти на себе відповідальність вимагати обвинуваченого на випробування залізом. Вже тоді закон визнавав злісне банкрутство, яке відмежовувалося від нещасного. В Київській Русі існували певні примітивні механізми захисту підприємців від розорення внаслідок несприятливих факторів – об'єднання купців, які могли надавати своїм членам кредити та грошову допомогу [2, с.129].

Протягом подальших декількох століть інститут банкрутства регулювався нормами давньоруського законодавства. Звернення до ще однієї пам'ятки права – Псковської Судної грамоти (прийнятої у 1397 р. чи 1467 р. – одностайної думки серед науковців немає), то і в ній можна побачити зародки інституту банкрутства. Так, ст.104 грамоти забезпечу-

вала додаткову субсидіарну відповідальність влади для окремих категорій підприємців. Такі купці мали переваги, виконували замовлення міських влад із закупівлі необхідних товарів, укладали міжнародні угоди за довіреністю влад. Тому міська влада покладала на себе додаткову відповідальність за ризик господарської діяльності, гарантуючи у випадку неспроможності таких купців повернення боргів [3, с.5]. У ст.55 Судебнику Івана III 1497 р. міститься положення, яке дублює та уточнює ст.54 Руської правди, поділяючи банкрутство на випадкове внаслідок втрати, лихоїмства, тощо, а також банкрутство внаслідок пияцтва, лінощів [4, с.61]. Нормативний акт доповнював норми Руської правди до стягнення суми без відсотків, що належить позивачу. Метою даного положення був захист невинного підприємця від настання банкрутства. Крім того, Судебник Івана III вперше встановив порядок, згідно з яким грамота до сплати боргу в розстрочку видається тільки після того, як боярин, розслідуючи всі обставини справи, встановить, що банкрутство виникло з причин, незалежно від волі боржника.

Започаткування правових норм та активний розвиток законодавства, що регулювало банкрутство, співпало із епохою реформ імператора Петра I, який активно запроваджував на теренах Російської імперії та захищав розвиток торговельних відносин всередині країни і з іноземними контрагентами. Розвиток господарських зв'язків сприяв становленню суб'єктів господарювання та, водночас, росту фактів несумлінного ведення підприємницької діяльності, яка була наслідком злочинних дій чи помилкових способів управління діяльністю, які в підсумку приводили до нездатності продовжувати фінансово-господарську діяльність. Безумовно, держава повинна була реагувати на ці факти та карати винних. Підвищена відповідальність передбачалася для тих, хто злочинно привів підприємство до зuboжіння. Саме Петро I запровадив систему не лише покарання боржника, але й повернення власності кредитора.

Становлення інституту банкрутства до XVIII ст. у науковій літературі залишається

майже не дослідженим. Певною мірою така ситуація є наслідком того, що автори не вважали за важливе висвітлювати поодинокі нормативні акти того періоду, що стосувалися відносин кредитора та боржника та не вбачали такі акти складовими процесу їх кодифікації на той момент. Дореволюційні юристи вважали більш доцільним зупинитися на положеннях актів, які приймалися вже наприкінці XIX ст. [2, 5, 6]. У XVIII ст. норми про банкрутство були включені у банкрутські статuti 1753, 1763, 1768 рр., які так і не були затверджені, Статут благочиння 1782 р., у містове Положення 1785 р. [3, с.7].

Відмінною рисою дореволюційного законодавства було потенційне право кредитора стати власником майна боржника у випадку затримки виплати боргу. Кредитор міг отримати задоволення чужою річчю, але попередньо попередивши про це її власника. Заставне право у дореволюційній Росії було тісно пов'язане з законодавством про банкрутство, адже вважалось, що закладена річ підлягає зверненню у власність кредитора або публічним торгам незалежно від причин такої передачі: банкрутства боржника або інших негативних причин, що призвели до неможливості сплати ним боргу кредитору.

Переламним у розвитку законодавство про банкрутство стало XVIII ст., коли почався бурхливий розвиток торгівлі та перші випадки розорення купців. Саме тоді були започатковані правові норми, які пізніше утворили галузь права – конкурсне право. 15.12.1740 р. був прийнятий Закон під назвою «Статут про банкрутів», який з невідомих причин не набув поширення в практиці, хоча й отримав законодавчу санкцію [2, с.76; 7, с.299]. Статут на папері вводив неспроможність, що давало можливість відрізнити поняття недостатності у боржника майна для уплати кредиторам від такого положення, при якому у боржника є достатня для уплати кредиторам сума, але ці борги малонадійні або на їх отримання неможна було розраховувати. Неспроможність пов'язувалася з особою, яка не у змозі платити (ст.5 Статуту). Статут поділяв неспроможність на нещасну та злісну. Необережна неспроможність припускалася, проте ототожнювалася зі

злісною та охоплювалися вони поняттям «обманне банкрутство». Указ «Про правила викупу проданих та закладених у чужі роди маєтки» від 11.05.1744 р. зазначав, що кредитори протягом великого відрізка часу не могли отримати грошей та заставного майна [8; 9, с.164]. За наказом Катерини II Комісія з комерції у 1768 р. підготувала новий проект Банкрутського Статуту, який включав 31 статтю, закріплював можливість застосування мирової угоди в конкурсному провадженні. Проте, як і попередні чинні акти, цей теж не втілено було у правозастосовчу практику. З моменту появи інституту боржника у вітчизняному законодавстві, особа, яка визнавалася такою, прирівнювалася до загальнокримінального злочинця, який підлягав страті, тортурам, зневазі. Неспроможність була тотожна позору. Основним об'єктом покарання за неплатоспроможність стало тіло винного. Пізніше законодавець угледів й інший спосіб сатисфакції – отримувати матеріальну вигоду при визнанні суб'єкта банкрутом. Матеріальний комплекс, а не особа боржника поступово ставав об'єктом уваги перших дореволюційних нормативних актів на теренах Російської імперії.

Першим більш-менш систематизованим актом про банкрутство в Російській імперії (відповідно, й в Україні) став Статут про банкрутів від 18.12.1800 р. [7, с.393]. До нього безуспішні спроби поєднати та систематизувати такі норми здійснювали Сенатський указ від 01.07.1740 р. «Про рішення вексельних справ за силою вексельного статуту», статuti 1753 р., 1756 р. [10, с.45]. Саме вони лягли в основу Статуту 1800 р. З цього моменту настав період активної нормотворчості в частині регулювання неспроможності. Між Указом 1737 р. та встановленим у 1800 р. порядком, існує велика різниця, яка надає Статуту про банкрутів характер передової новели у законодавстві. Указ 1737 р. не надавав кредитору жодних прав на закладене майно після прострочення, крім права на виручену від продажу суму. У той же час за Статутом прострочення давало кредитору право на піврічне володіння та користування річчю. Указ у випадку відсутності пропозицій на торгах, вимагав заставотримачу зали-

шити нерухоме майно за собою та суму, встановлену у закладній, яка була покупною ціною. Даний Статут став документом, який визначив важливі аспекти регулювання неплатоспроможності суб'єктів господарювання. Принциповою особливістю виступала відмінність між торговою та неторговою неспроможністю, від визначення яких залежало застосування до банкрута тих чи інших процедур банкрутства. Неспроможним міг бути визнаний будь-який фізичний чи юридичний суб'єкт, адже неспроможність стосується майна, а не особи [7, с.295]. Статут поділяв банкрутство на нещасне, необережне та навмисне. Нещасні банкрути отримували атестат невинності і не отримували боргові зобов'язання. Необережний банкрут визнавався таким через лінощі та небажання уникнути цього статусу. Такого банкрута могли викупити люди кредиторів з умовою погашення боргу за декілька років. У такому випадку боржник теж звільнявся від боргових зобов'язань. Злісний же банкрут навмисно чинить дії із власного зубожіння, приховується від кредиторів та не сплачує борг. Така особа повинна була підлягати кримінальній відповідальності [11, с.406].

Зі Статуту банкрутів 1800 р. очевидно витікало, що законодавець зберіг колишню точку зору на обмежену відповідальність заставодавця, та вона надалі була підтверджена правом. Крім того, регулювалося право викупу родичів, яке було покликане здійснюватися не лише після прострочення, але й після публічного продажу. Статут про банкрутів 1800 р. визнавав банкрутом особу, яка не могла повністю сплатити свої борги. Розрізнялися банкрути – купці та банкрути-дворяни. Незалежно від причин банкрутства, боржник на підставі ст.2 Статуту повинен був повідомити про свій стан кредиторів для виникнення конкурсних відносин.

25.06.1832 р. було прийнято Статут «Про торгово неспроможність», який був чинним до 1917 р. та застосовувався виключно у випадках торгової неспроможності. Ще однією неспроможністю, яка виділялася цим Статутом, була неторгова неспроможність, суб'єктами якої виступали особи, які не займалися підприємництвом. Наприкінці по-

заминулого століття готувалася серйозна реформа конкурсного законодавства, у зв'язку з чим були розроблені проекти нового Статуту, проте реалізація їх не відбулася через відомі політичні події початку ХХ століття на території Росії та України.

Статут 1832 р. зберіг вже відомі види неспроможності, наслідком настання якої визнавався такий примусовий захід обмеження волі боржника, як арешт на підставі рішення суду та аргументів кредиторів. Жодних нормативно закріплених ознак неспроможності Статут не містив, а дозволяв суду широко використовувати саме докази кредиторів та керуватися власним внутрішнім переконанням.

Статут 1832 р. встановлював чотири черги кредиторів: церква, борги, забезпечені заставою, заробітна плата працівникам за 6 місяців; державні борги, приватні борги; спірні борги, що вимагають втручання суду; борги, не пред'явлені у встановлений термін. Більш-менш систематизований характер даного Статуту сприяв активному його використанню. Так, за період з 1893 по 1907 рр. в імперії було ліквідовано понад 546 товариств із загальної їх кількості в 1190. Нерідко банкрутами визнавалися страхові компанії, металопереробні підприємства [11, с.410].

Протягом першої половини ХІХ ст. законодавство про банкрутство продовжувало розвиватися. 18.11.1836 р. Думою Державної Ради «Про порядок заснування адміністрацій у справах про торгово неспроможність» вводився новий інститут «адміністрацій у справах торгових». Цей інститут полегшував стан боржника, сприяв відновленню його платоспроможності [12]. Адміністрації створювалися над підприємствами, чий баланс перевищував 100 тис. карбованців. Ще однією умовою їх створення була необхідна наявність біржі в місці знаходження боржника. Ініціаторами створення адміністрацій могли вступати кредитори за їх клопотанням. Припинення її діяльності було тільки на підставі відновлення платоспроможності підприємства або за заявою 2/3 кредиторів [13, с.117]. Для порушення справи про банкрутство вимагалось довести дійсність боргових зобов'язань та неможливість їх задоволення. Поширеним способом порушення справи про

неспроможність було звернення до суду кредиторів після встановлення ними неможливості стягнення з рухомого майна за вимогою суду. Слід сказати, що інститут адміністрацій мав право застосовувати такі заходи відносно боржника, як відстрочка в платежах, превентивна мирова угода, судова ліквідація. Архівна справа № 44 показує порядок заснування адміністрації у справах Бодайбінської золотопромислової компанії. Відповідно до рішення від 14.02.1901 р., адміністрація прийняла від золотопромислової компанії все рухоме та нерухоме майно, зобов'язувалася виконувати управління та розпорядження всіма справами, перевірку звітів, заготівельних реєстрів та дії окремих довірених [2, с.203].

Наприкінці XIX ст. конкурсне законодавство Російської імперії вочевидь відставало від капіталістичних відносин в економіці: норми матеріального та процесуального права були розкидані у безлічі законів, у тому числі Статуті судочинства торгового, Митному статуті.

Інститут банкрутства у перші роки радянської влади не привертав уваги з боку радянської правової думки, проте говорити про повне ігнорування чи відмову від його існування не слід. Імперське законодавство було ліквідоване, хоча фактично на грані банкрутства опинилися переважна більшість підприємств, у тому числі бюджетоутворюючих, що призвело до кризової ситуації в державі в цілому. Але вже у 1922-1923 рр. з'явилися перші кодифіковані акти, які регулювали порядок ліквідації окремих видів юридичних осіб.

Після Жовтневої революції 1917 р. нормативне правове регулювання банкрутства почало здійснюватися з переходом до мирного життя. Цивільне законодавство 1922 р. містило вказівки на те, які суб'єкти цивільного права визнаються банкрутами, які умови та наслідки такого визнання. Але процедурно таке питання не було врегульоване. Конкурсні відносини не могли існувати в перші роки радянської влади. Це стало можливим після 1921 р., коли була запроваджена нова економічна політика, що породила вільний товарний обіг, а випадки невиклати боргів стали поширеним явищем [14]. Економічна

криза спонукала радянський уряд запровадити лібералізаційні процеси торгового обігу, що сприяло відновленню інституту неспроможності. Спочатку, по суті, відбувалася самоліквідація неспроможних суб'єктів на умовах, встановлених ними ж самими. Суди, не маючи радянського законодавства про банкрутство, нерідко запозичували норми революційного конкурсного права.

На думку тодішніх цивілістів, капіталістичні елементи правового регулювання в СРСР були ліквідовані, приватна власність скасована, відбувалося неухильне зростання благополуччя та добробуту населення країни, що передбачало можливість виконання ними своїх зобов'язань. Факти неспроможності кооперативних господарюючих об'єктів в СРСР - неможливі, адже послідовне проведення господарських розрахунків, рентабельність соціалістичних організацій виключають їх неспроможність [15, с.14]. За часів НЕПу спеціального закону про неспроможність в СРСР не було, лише небагато норм були присвячені питанням ліквідації юридичних осіб.

Один із проектів закону про неспроможність був розроблений Комітетом внутрішньої торгівлі Ради Праці та Оборони СРСР та стосувався торгової неспроможності. Його положення ґрунтувалися на принципах неможливості визнання боржника неспроможним, якщо судом встановлена його нездатність до оплати грошових вимог, ініціації порушення справи про неспроможність боржником та кредиторами, застосування закону лише до приватних торгових підприємств, а ліквідація державних та кооперативних організацій здійснювалася на підставі особливих законів.

Інститут банкрутства в радянському праві розглядали як публічно-правовий, а тому існувала точка зору про доцільність усунення суду від вирішення справ про неспроможність, а всі ліквідаційні функції покласти на радянські державні господарські органи [16]. Норми радянського цивільного права надавали переваги державним підприємствам та установам порівняно з приватними. Поступово нова економічна політика згортала свої масштаби, що потягло припинення застосу-

вання норм про банкрутство, а на початку 1960-х рр. вони були повністю виключені з норм цивільного права [17, с.4; 18, с.288; 19, с.179]. Банкрутство розглядалося з матеріальної сторони та брало до уваги не тільки грошові зобов'язання боржника, але й нездатність його реалізувати свої грошові зобов'язання, розуміючи, що неплатоспроможність суб'єкта господарювання може викликатися тимчасовими обставинами, умовами функціонування. Питання подолання такої неплатоспроможності – лише питання часу.

За часів радянської доби поняття «банкрутство» отримало подальший розвиток у зв'язці з неспроможністю. Остання визначалася як положення майна особи, при якому ця особа не може задовольнити законні вимоги кредиторів; як встановлена судом нездатність боржника до повної оплати грошових вимог [15, с.15]. В умовах, коли класова боротьба розглядалася як головний важіль розвитку країни та суспільства, коли мала місце надмірна централізація влади в руках однієї політичної сили та не існувало ефективного механізму для стримування цього явища та попередження його негативних наслідків, законодавство не могло не вийти за рамки нормального розвитку та було приречене на довге стояння на одному місці. Радянське цивільне право в період свого розвитку після революції та надалі втратило правові традиції регулювання питань, пов'язаних із неспроможністю. Наслідком цього стала відсутність праць історико-правової природи у вивченні даного інституту, хоча окремі проблеми банкрутства іноді піднімалися у періодичних виданнях [20, с.1389-1395; 21, с.660].

З кінця 1950-х років зміна в суспільно-політичній обстановці в СРСР вплинула на стан юридичних наук. При збереженні панування марксистсько-ленінської методології, юридична наука звільнялася від схематизму та окремих тематичних обмежень. З'явилися можливості виникнення глибоких та багатопланових науково-історичних досліджень дореволюційної Росії. Проте ці реформи не сильно вплинули на дослідження такого інституту цивільного права, як банкрутство. Воно так і залишалося не реанімованим вна-

слідок економічної формації.

Основи цивільного законодавства СРСР, прийняті 08.12.1961 р. та чинні з 01.01.1962 р., а також прийняті на їх основі цивільні кодекси союзних республік не відносили банкрутство до форм припинення діяльності суб'єкта. В період 70-80-х рр. в СРСР почало активно розвиватися корпоративне законодавство відносно господарських об'єднань. Юридичну базу для створення об'єднань підприємств складала Загальне положення про всесоюзне та республіканське промислове об'єднання, затверджене Постановою ЦК КПРС та Радою Міністрів СРСР від 02.03.1973 р. № 140 [17] та Положення про виробничі об'єднання, затверджене постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 02.03.1973 р. № 139 [22, с.281]. Далі було прийняте Положення про порядок створення, реорганізації, ліквідації підприємств, організацій, установ, затверджене Постановою Ради міністрів СРСР від 02.09.1982 р. № 816 [22, с.257]. Останній документ, зокрема, передбачав створення суб'єктів господарювання союзно-республіканськими міністерствами, державними комітетами та відомствами після попереднього розгляду цих питань обласними Радами народних депутатів, Радами Міністрів автономних республік, виконавчими комітетами країв. Ліквідація підприємств, об'єднань, установ та організацій республіканського та місцевого підпорядкування проводилася органами, рішенням яких вони були створені. При цьому рішення про ліквідацію повинні були бути узгоджені відповідним міністерством, державним комітетом чи відомством СРСР чи союзної республіки.

Але модель неспроможності існувала тільки в нормативних актах радянської держави, на практиці вона не реалізовувалася; фактично справи такого роду в судах не виникали та ними не розглядалися. Звичайною практикою було державне дотування збиткових галузей народного господарства та окремих підприємств.

Відродження інституту банкрутства пов'язане із становленням України як незалежної держави, розвитком ринкових відносин на початку 90-х років ХХ ст. Саме тоді виникла необхідність законодавчого врегу-

лювання підстав, процедур і наслідків неспроможності.

Першим пострадянським нормативним актом, що регулював неспроможність, стала постанова Верховної Ради України № 2012а-ХІІ від 20.12.1991 р. «Про проекти законів України про приватизацію державних підприємств, приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію), про банкрутство, про приватизаційні цінні папери», в якій постановлялося утворити погоджувальну комісію в складі народних депутатів України (склад комісії додається) по терміновій підготовці до опублікування для всенародного обговорення погоджених проектів законів України про приватизацію державних підприємств, приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію), про банкрутство, про приватизаційні цінні папери [23].

З моменту отримання незалежності України в 1991 році до прийняття першого законодавчого акту про банкрутство більше не виникло підзаконних актів. Першим законодавчим актом став Закон України від 14.05.1992 р. № 2344-ХІІ «Про банкрутство», який був чинним протягом 7 років. За час його дії були прийняті безліч різнорівневих нормативних актів, які доповнювали, деталізували, уточнювали положення Закону. Паралельно держава вела розробку нового законодавчого акту.

Безумовно, Закон про банкрутство 1992 року став новелою у вітчизняній правовій системі, проте ця новела не була позбавлена серйозних вад і недоліків. Так, законом закріплювалася така ознака неспроможності, як неоплатність, яка захищала несумлінних боржників та руйнувала принципи майнового обігу [24]. Правим є В. Вітрянський, що ці ознаки не є критеріями банкрутства, а представляють собою лише зовнішні ознаки можливої неспроможності боржника. Істинним критерієм банкрутства є встановлена судом нездатність боржника погасити вимоги кредиторів та сплатити обов'язкові платежі. Альтернативою неплатоспроможності є критерій «неоплатності», згідно з яким боржник може визнаватися банкрутом лише тоді, коли загальна сума його кредиторської заборгованості перевищує

вартість його майна. При використанні критерію неоплатності підставою для визнання боржника банкрутом є не які-небудь припущення про причини його неплатоспроможності, а встановлений фактичний стан його майна, вартість якого складає суму меншу, ніж величина кредиторської заборгованості. Поки не буде доведено в суді фактичний стан неплатоспроможності боржника, він визнається нормальним учасником майнового обігу, отримує нові кредити та займи без надії на їх повернення кредиторам. Тому участь у комерційних відносинах таких суб'єктів, що не розраховалися з кредиторами, є негативною для майнового обігу. Саме тому іноземні законодавства відмовилися від використання критерію неоплатності [25; 26, с.8].

Якщо старий Закон відповідав інтересам боржника, допомагав суду об'єктивно оцінювати його фінансовий стан та можливості погасити борг, то новий Закон однозначно у пріоритет поставив й інтереси кредитора. Закон спростив процедури банкрутства, чим активно почали користуватися недобросовісні підприємці. Відсутність вказівки на мінімальний розмір заборгованості, яка стала би підставою для початку процедури банкрутства, давала можливість почати її навіть через незначні суми заборгованості. При цьому боржник не мав можливості зупинити цей процес навіть у випадку отримання можливості погасити борг. Сума заборгованості та тривалість прострочення виконання зобов'язань чи зобов'язань сплати обов'язкових платежів не є критеріями банкрутства, а представляють собою зовнішні ознаки можливої неспроможності боржника. Істинним критерієм банкрутства є встановлена судом нездатність боржника погасити вимоги кредиторів та сплатити обов'язкові платежі [27, с.4].

30.06.1999 р. юридична громадськість України отримала оновлений Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (далі – Закон про банкрутство) № 2343-ХІІ, що набрав чинності 01.01.2000 р. На наш погляд, застосування цього Закону, який вже переніс низку змін та доповнень, породило певні труднощі. По-перше, нормативний акт є величезним складним за формулюваннями. Порів-

няно із Законом України «Про банкрутство» 1992 р. обсяг нового закону особливо не виріс за рахунок появи нових статей (ст.ст.3-1, 46-1), проте збільшився за змістом. У новому Законі зберігаються шість розділів, назви враховують накопичений досвід реалізації чинного закону. Сьогодні закон містить 53 статті, які також у окремих випадках отримали більш адекватне висвітлення та назву. По-друге, ускладнився та розширився понятійний апарат, чому є свідченням редакція ст.1 Закону.

Здійснені уточнення та доповнення до тексту закону максимально відбивають накопичений досвід застосування чинної його редакції, враховують специфіку розвитку господарського та цивільного права, а також об'єктивну необхідність включення правових ресурсів з питань регулювання процедури банкрутства в економічний, соціальний, політичний сектори життя суспільства. Редакція нового Закону враховує недоліки попереднього, а саме: структура закону є більш послідовною та логічною, немає необґрунтованого сполучення норм матеріального та процесуального права, окремі частини Закону спрямовані на врегулювання матеріально-правових питань. Розділ II «Проведення у справах про банкрутство» присвячений виключно особливостям розгляду справ про банкрутство господарськими судами, логічно викладаються особливості застосування процесуальних норм права, питання підвідомчості, підсудності, підстави порушення справи про банкрутство. Не викликає нарікань різний обсяг розділів закону. Так, наприклад, розділ I містить всього 5 статей, порівняно із розділом II в якому згуртовані 15 статей. Між тим, такий поділ є виправданим. Новий Закон містить характеристику досудових процедур: досудова санація є системою заходів щодо відновлення платоспроможності боржника, які може здійснювати власник майна боржника, інвестор, з метою запобігання банкрутству боржника шляхом реорганізаційних, управлінських, інвестиційних, технічних, фінансово-економічних, правових заходів відповідно до законодавства до початку порушення провадження у справі про банкрутство. За загальноприйнятою практи-

кою жодні суб'єкти господарювання не повинні бути виведені за рамки дії закону. Український варіант закону про банкрутство навіть містить особливі положення, що стосуються процедури банкрутства окремих таких суб'єктів.

Закон відбив особливості процедур визнання неспроможними окремих видів підприємств, зокрема, сільськогосподарських, вугледобувних, містоутворюючих, особливо небезпечних, страхових організацій, професійних учасників ринку цінних паперів, індивідуальних підприємців, тощо. У світлі нинішньої економічної ситуації в Україні та світі особливої ухвали заслуговують положення про містоутворюючих боржників, які дозволяють ефективно вирішувати важливу проблему неспроможності провідних місцевих організацій. Але викликає питання: які ж класифікаційні критерії лягли в основу виділення саме цих учасників господарських відносин? Відносно доцільності виділення статті, присвяченої регламентації процедури банкрутства банківських установ та інших кредитних суб'єктів, закордонний досвід свідчить, що для таких суб'єктів акцент повинен робитися на введення спеціального законодавчого акту про банкрутство, з метою реалізації питань фінансового регулювання та превентивних заходів.

Особлива увага законодавця прикута до фізичної особи-підприємця. Ст.53 ЦК України, відбиваючи особливості правового статусу фізичної особи-підприємця, передбачає для останнього можливість визнання чи оголошення його банкрутом. Новий Закон не розширює коло суб'єктів, закріплюючи можливість визнання боржником саме суб'єкта підприємницької діяльності (ст.1).

Основні поняття містяться у ст.1 Закону. Уточнення стосуються визначення поняття «банкрутство», яке представляє також інтерес для наукового дослідження. Сьогодні за Законом банкрутством визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність та задовольнити визнані судом вимоги кредиторів не інакше, як через застосування ліквідаційної процедури. Наведене формулювання видається нам більш досконалим ніж те, що міс-

тилося в редакції Закону 1992 року. Уточнюється термін невиконання боржником зобов'язань, який складає три місяці після настання встановленого строку їх сплати (ст.1 Закону 2000 р.). Для громадянина вводиться додаткова ознака: загальна вартість майна громадянина-підприємця, яка виключається із складу ліквідаційної маси відповідно до положень цієї частини, не може перевищувати дві тисячі гривень (п.8 ст.47). Було би доцільним встановити законодавчо встановлений мінімальний розмір, що перевищує суму зобов'язань над вартістю належного йому майна. Таким чином, Закон більшою мірою захищав би права кредитора, унеможливаючи можливість початку процедури банкрутства за умов наявності боргу нижче встановленого ліміту.

На жаль, закон не містить переліку ознак, які стосуються розмірів заборгованості. Тобто, Закон встановлює факт неплатежів, часовий їх відрізок, проте не встановлює мінімальну заборгованість. Для початку процедури банкрутства законодавець обрав формальний підхід – припинення платежів. Звернення до дореволюційних правових пам'яток дає підстави констатувати, що мінімальна сума неоплатних боргів складала 1500 рублів [11, с.205].

Після виконання всіх необхідних заходів ознака неплатоспроможності залишається неподоланою, та Закон про банкрутство передбачає застосування до боржника судових процедур банкрутства (ст.4): розпорядження майном, мирова угода, санація, ліквідація банкрута. Судове провадження може бути розпочате за заявою боржника, кредиторів чи уповноважених державних органів у випадку безспірної вимоги кредиторів до боржника, що сукупно складає не менше 300 мінімальних заробітних плат (ст.8).

Наступний аспект процедури банкрутства, це так званий процесуальний плюралізм. Закон про банкрутство 1992 р. ділив їх на реорганізаційні, ліквідаційні та мирову угоду. Реорганізація передбачала зовнішнє управління та санацію, ліквідація передбачалася в процесі конкурсного провадження. Новий Закон 2000 р. не вживає терміну «реорганізація» і виділяє чотири процедури для юридичних та фізичних осіб: розпорядження майном бор-

жника, мирова угода, санація боржника, ліквідація банкрута (ст.4). На думку окремих фахівців, щоб Закон про банкрутство 2000 р. відповідав вимогам ринкових відносин, він повинен містити можливості реорганізації підприємств-боржників. Процедура реорганізації повинна бути ясно та детально структурована, яка би усувала неоднозначність самої процедури та порушення прав учасників. Очевидно, що нормативний акт вдало втілює таку тенденцію розвитку господарського законодавства, як посилення ролі та значення засобів та процедур, призначених не для ліквідації майна боржника, а для надання йому можливості виправити свої справи, у тому числі шляхом санації. На наш погляд, цей перелік процедур можна було би розширити за рахунок реалізації плану зовнішнього управління, яке протягом певного періоду було би встановлене, і під час якого керівник боржника відсторонявся від виконання посадових повноважень, а замість нього призначався зовнішній керуючий.

Закон одразу отримав статус базового та номінальне ім'я – Закон про банкрутство, оскільки в ньому чітко простежуються три предмети уваги: судові процедури, якими можливо припинити діяльність суб'єкта, сама процедура провадження у справах про банкрутство, особливості банкрутства окремих категорій суб'єктів господарювання. Базовим він став називатися тому, що з моменту його прийняття для спеціалістів стало очевидним, що одного закону в цій складній сфері відносин недостатньо і що покладено початок розвитку законодавства про банкрутство в тому обсязі, який буде виступати в економіці. Водночас виникали спори відносно предмету та методів регулювання правових відносин у сфері господарювання. Вони стосувалися проблем застосування до об'єктів банкрутства інституту власності та вирішення майнових спорів під час процедури банкрутства. Противагою в міркуваннях відносно природи майнових прав учасників ліквідаційної процедури виступає проблема захисту прав боржника та кредиторів, пошуку компромісу між ними. Була та залишається ще одна позиція закону, яка неоднозначно трактується правозастосовниками. Деяким із

них видається необґрунтованим звуження закону до особливостей банкрутства окремих категорій суб'єктів підприємницької діяльності, у той час як залишається невідомим критерій, яким законодавець керувався під час створення кола таких суб'єктів у відповідному розділі VI Закону про банкрутство. Тим не менш, очевидно, що закон охопив досить велику частину відносин, що виникають, існують в процедурі банкрутства, упорядкував значну їх частину, та відіграє важливу роль у самій системі господарського законодавства України.

Незабаром після прийняття Закону про банкрутство був прийнятий у 2003 р. Господарський кодекс України, який в регулюванні статусу суб'єктів господарювання торкається питань їх ліквідації, у тому числі шляхом банкрутства. Передбачалося, що ці два закони створюватимуть фундамент для подальшого розвитку правового регулювання в області припинення господарської діяльності шляхом банкрутства. Для спеціалістів у галузі господарського права прийняття Закону та Кодексу стало значною подією, яка поклала край гострим дискусіям та очікуванням. Закон про банкрутство та Господарський кодекс відкрили шлях до формування широкого законодавства про банкрутство.

За час реалізації базового закону в країні склалася відповідна система відповідальності за банкрутство. Існує низка статей у Кримінальному кодексі України та норми в Кодексі України про адміністративні правопорушення (ст.ст.164 «Порушення порядку провадження господарської діяльності», 164-2 «Порушення законодавства з фінансових питань», 166-3 «Дискримінація підприємців органами влади і управління», 166-6 «Порушення порядку подання фінансової звітності та ведення бухгалтерського обліку при ліквідації юридичної особи», 166-7 «Протидія тимчасовій адміністрації або ліквідації банку»). Новели у кримінально-процесуальному, господарсько-процесуальному, адміністративно-процесуальному законодавстві формують початкову стадію правозастосовчої практики в цій галузі.

Сучасне цивільне та господарське законодавство не ідентифікує банкрутство як не-

спроможність - як бачимо, вони мають різне смислове навантаження. ЦК України використовує термін «банкрутство». Наприклад, згідно ст.110 ЦК України, якщо юридична особа є комерційною організацією, вона може бути визнана банкрутом внаслідок недостатності вартості майна для задоволення вимог кредиторів. Визнання юридичної особи банкрутом тягне автоматичну її ліквідацію. Поняття «банкрутство» використовується і в Господарському кодексі України (ч.6 ст.59). Виходить, що законодавство про банкрутство диференціює поняття «неплатоспроможності» та «банкрутства» і не вживає їх як юридичні синоніми. Це закріплене і в ст.1 Закону про банкрутство. Таким чином, банкрутство має вузьке, спеціальне призначення, що описує окремий випадок неспроможності.

Як бачимо, на останньому етапі досягнуті найзначніші успіхи в галузі формування законодавства про банкрутство. В умовах, коли країна вимагала відновлення всього зруйнованого, було важко направляти основні сили на будівництво законодавства про банкрутство, не вистачало вітчизняного досвіду та теоретичних розвідок у розробці законів, постанов. Тим не менш, завдяки широко розгорнутій у цей період законодавчій діяльності перші десятиліття незалежності України були відзначені підйомом законотворчості. Упорядкування відносин у сфері діяльності суб'єктів господарювання та їх припинення шляхом визнання банкрутами вимагає формування сучасної правової системи, що включає Конституцію, господарське право, цивільне право, адміністративне право, кримінальне право, сімейне та трудове законодавство, фінансове та податкове право, норми процесуального законодавства, інші галузеві законодавчі та підзаконні акти.

Таким чином, на наш погляд, історичний розвиток законодавства про банкрутство на теренах вітчизняної України доцільно періодизувати на три етапи: перший етап (з часів «Руської Правди» до 1917 р.), другий етап (1917-1991 рр.), третій етап (1991 р. і дотепер). Вивчення еволюції інституту неспроможності дозволяє стверджувати, що протягом століть головною метою процесу про не-

спроможність були особа боржника та розподіл його майна між кредиторами. В XIX століття увага юристів та практиків перемістилася в бік аналізу бізнесу боржника, XX же століття ознаменувалося початком створення ефективних механізмів оздоровлення банкрута, створення для нього оптимальних умов для виходу з кризи та отримання платоспроможності. Очевидно, можна припустити що XXI ст. стане періодом прискіпливої уваги в питаннях створення та закріплення відновлювальних процедур судового та позасудового характеру відносно боржників.

Генезис та розвиток українського правового інституту про банкрутство тісно пов'язаний з витоками та історією національного права. Його становлення та формування відбувалося у складних історико-політичних умовах, під впливом багатьох несприятливих чинників, які ще не до кінця вивчені та не до кінця проаналізовані їх вплив на становлення правового інституту. Очевидно, що дана робота не ставить остаточної крапки у історичному екскурсі розвитку інституту банкрутства, а спрямовує до нових наукових висновків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Памятники русского права. Памятники права Киевского государства. X-XII вв. - М. : Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1952.
2. Шершеневич Г. Ф. Курс торгового права: В 4 т. / Г. Ф. Шершеневич. - М. : Бр. Башмаковы, 1912- . - Т. 4. Торговый процесс. Конкурсный процесс. - 1912. - 663 с.
3. Гольмстен А. Х. Исторический очерк русского конкурсного процесса / А. Х. Гольмстен. - СПб. : Типография В. С. Балашева, 1888.
4. Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. - М. : Юр. литература, 1985- . - Т. 2. Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. - 1985.
5. Трайнин А. Н. Несостоятельность и банкротство / А. Н. Трайнин. - СПб. : Издание южного книжного склада «Право», 1913. - 61 с.
6. Нефедьев Е. А. Судопроизводство торговое. Конкурсный процесс / Е. А. Нефедьев. - 3-е изд. - М., 1910. (Из лекций заслуженного
- ординарного профессора Московского университета Е. А. Нефедьева).
7. Экономическое (коммерческое) правосудие в России: Зарождение и развитие коммерческого правосудия (XII - XIX вв.): В 4-х томах. - Т. 1 / Семигин Г. Ю., Яковлев В. Ф. ; отв. ред.: Алисова Л. Н. ; науч. конс.: Кудрявцев В. Н. - М. : Мысль, 2004.
8. Указ Елизаветы Петровны : от 11.05.1744 г . «О правилах выкупа проданных и заложенных в чужие роды имений» [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.leb.nl.ru/e-res>.
9. Звоницкий А. С. О залоге по российскому праву / А. С. Звоницкий. - К., 1912.
10. Чабан Ю. Історія становлення і розвитку інституту неспроможності (банкрутства) в Україні / Ю. Чабан // Юридична Україна. - 2004. - № 6.
11. Васьковский Е. В. Курс гражданского процесса. Субъекты и объекты процесса, процессуальные отношения и действия / Е. В. Васьковский. - Т. 1. - М. : Бр. Башмаковы, 1913.
12. Прохоров В. История банкротства в России / В. Прохоров [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.post.kts.ru>.
13. Архипов И. В. Конкурсный процесс в системе торгового права России XIX века / И. В. Архипов // Правоведение. - 1999. - № 1.
14. Государственный архив Иркутской области. - 1901. - Фонд 243. - Описание № 1. - Дело № 44.
15. Сперанская Ю. С. Институт несостоятельности (банкротства) в России XI - начала XXI века (историко-правовое исследование) : автореф. дис. на соискание науч. степен канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Хозяйственное право и хозяйственный процесс» / Ю. С. Сперанская. - Владимир, 2008.
16. Зайцева В. В. Несостоятельность и банкротство в современном российском праве / В. В. Зайцева // Право и экономика. - 1999. - № 5.
17. Клейнман А. Ф. О несостоятельности частных лиц по советскому процессуальному праву / А. Ф. Клейнман. - Иркутск, 1929.
18. Рындзюнский Г. Несостоятельность и конкурсное производство / Г. Рындзюнский // Сборник статей и материалов по гражданскому процессу за 1922-1924 г.г. - М., 1925.

19. Лебедев П. О ликвидации государственных предприятий вследствие их неплатежеспособности / П. Лебедев // Еженедельник советской юстиции. – 1924. - № 49.

20. Энциклопедия государства и права. – Том II / под ред. П. Стучка.– М. : Изд-во коммунистической академии, 1926.

21. Юридический словарь / под ред. П. И. Кудрявцева. –М. : Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1956.

22. Постановление Совмина СССР «Об утверждении общего положения о всесоюзном и республиканском промышленных объединениях» : от 02.03.1973 г., № 140 // Свод законов СССР. – 1990. – Т. 6..

23. Постановление Совета Министров СССР «О порядке создания, реорганизации и ликвидации предприятий, объединений, организаций и учреждений» : от 02.09.1982 г., № 816 // Сборник постановлений СССР. –

1982. - № 25. – Ст. 130.

24. Постановова Верховної Ради України «Про проекти законів України про приватизацію державних підприємств, приватизацію невеликих державних підприємств (малу приватизацію), про банкрутство, про приватизаційні цінні папери» : від 20.12.1991 р., № 2012а-ХІІ // ВВР України. - 1992. - № 15. – Ст. 193.

25. Прудникова Т. Банкротство: общие положения, наблюдение, управление, конкурс / Т. Прудникова, В. Голубев // Закон. - 1998.- № 6. - С. 18-20.

26. Витрянский В. В. Новое законодательство о несостоятельности (банкротстве) / В. В. Витрянский // Хозяйство и право. - 1998. - № 3.

27. Витрянский В. В. Пути совершенствования законодательства о банкротстве. Оно не должно быть дышлом в переделе собственности / В. В. Витрянский // Вестник Высшего Арбитражного Суда РФ. – 2001. - № 3.

Володін А. В. Історія та перспективи розвитку сучасного законодавства про банкрутство / А. В. Володін // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 111–122 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09vavzpb.pdf>

В рамках історичного екскурсу розвитку інституту законодавства у вітчизняних пам'ятках права аналізується процес трансформації ознак банкрутства, сучасні погляди науковців та законодавця на інститут банкрутства, стан сучасного українського законодавства про банкрутство. Історичний розвиток законодавства про банкрутство на теренах вітчизняної України пропонується розподілити на етапи, які пов'язані з історико-правовими подіями в суспільстві.

***

Володин А.В. История и перспективы развития современного законодательства о банкротстве

В рамках исторического экскурса развития института законодательства в отечественных памятках права анализируется процесс трансформации признаков банкротства, современные взгляды ученых и законодателя на институт банкротства, состояние современного украинского законодательства о банкротстве. Историческое развитие законодательства о банкротстве на просторах современной Украины предлагается распределить на этапы, связанные с историко-правовыми событиями в обществе.

***

Volodin A.V. History and Prospects of Development of the Modern Legislation on Bankruptcy

Within the limits of historical digression of development of institute of the legislation to domestic instructions of the right process of transformation of signs of bankruptcy, modern views of scientists and the legislator on bankruptcy institute, a condition of a modern Ukrainian language the legislation on bankruptcy is analyzed. Historical development of the legislation on bankruptcy on open spaces of modern Ukraine is offered to be distributed on the stages connected with historic-legal events in a society.